

DİN EĞİTİMİNDE DOĞAL MATERYAL KAYNAĞI OLARAK ÇEVRE

^{1*} Kasım Kocaman

¹ Dumlupınar Üniversitesi İslamî İlimler Fakültesi, Kütahya, Türkiye

Özet

Din eğitimi, insanlara istendik dini davranışları, tutumları ve inançları kazandırmayı amaçlayan bir disiplindir. Din eğitimi, dini içerikli mesajları bireylere ulaştırılmasında pek çok kanal ve materyal kullanılmaktadır. Eğitim-öğretimde kanallar ve materyaller mesajların daha kısa ve kalıcı bir şekilde sunulmasında çok önemli işlev görmektedir. Çevremiz ise bize gerek yeryüzünde gerekse gökyüzünde var olan canlı cansız varlıklar aracılığıyla materyallerin sağlanmasında doğal kaynaklık etmektedir.

Allah'a imanın temellerinin atılmasında ve geliştirilmesinde çevremizdeki doğal varlıklardan bilinçli bir biçimde çocuğun dini eğitiminde yararlanmak gerekir. Çevreye merakın yoğun yaşandığı okul öncesinde çocuğa Kur'an'ın tavsiye ettiği dikkat ve ibretle bakış kazandırılabilir. Neden-niçin çağı olarak nitelenen, aynı zamanda iman öğretimi ve eğitiminin temelini atıldığı okul çağında, çocukların yıllar geçtikçe çevrelerindeki varlıklara duyarlılıklarının eski canlılık ve tazeliğini kaybedeceği dikkate alınarak çevremizdeki bütün varlıklar Allah'a aittir duygusu verilebilir. Somuttan soyut öğrenmeye geçiş dönemi olan ve dinin iman esasları ile ilgili soruların sorulduğu ileri çocukluk veya ön erginlik çağında, çocuklar ne kadar çok çevrelerindeki araçlardan ve somut yaşantılardan yararlandırılması, daha sonraki yaşantılarında somut materyaller olmadan dinî soyut düşünmeyi başarabilmelerine imkân verebilir.

Kur'an'da ilahi mesajların insanlara ulaştırılmasında doğal çevrenin çok canlı ve yoğun bir biçimde kullanılması, özellikle iman eğitimi ve öğretimi açısından önemlidir. Eğitim-öğretimde somuttan soyuta ilkesi dikkate alındığında, Kur'an Allah'ın ve ahiret âleminin varlığına, çevremizi oluşturan şehâdet (dünya) âleminin varlıklarıyla ulaştırmaktadır. Çevremizdeki varlıklar dini mesajların iletilmesinde çok önemli kanal işlevi görmektedirler.

Din eğitiminde, her biri insan bahşedilen nimet ve ibret kaynağı olan çevremizdeki varlıkların doğal mesaj taşıyıcılık özelliklerinden yararlanılması, gerek eğitim-öğretimin kalite ve verimliliğinin artırılmasında gerekse bireylerin çevreye bakışında bir farkındalığın oluşturulmasında pozitif etki yaratacaktır.

Anahtar Kelimeler: Din Eğitimi, Çevre, Materyal, Çocuk, Kur'an

ENVIRONMENT IN RELIGIOUS TRAINING AS THE SOURCE OF NATURAL MATERIAL

Abstract

Religion education is a discipline aiming at bringing humans in religious manners and beliefs. Many channels and materials are used in bringing religious-oriented messages in individuals. Channels and materials have a significant role to present channels and materials to humans in the shortest and durable way. The environment, on the other hand, is a natural source in providing materials by living and unliving creatures in both world and heaven.

In the education of religion of children the natural assets in our environment should be used in laying foundation to provide faith in God. In the preschool period where the curiosity to environment is experienced lively prospect may be bringing in children with attention that is recommended by the Koran. In the school period which is called why-for what period a sensitivity including the thought that all creatures are belonging to the God can be given by attending that the sensitivity in the environment

will be faded in time. In the advanced children or prepubescence period which is the transfer period of from concrete to abstract learning and the questions are posed in related with the faith the children can be benefitted from the concrete experiences and they will be able to perform religious thinking in the future years without concrete tools and experiences.

Using of natural environment intensely and vividly in transferring religious messages to humans is of important especially in terms of faith training. When we attend to the rule of from concrete to abstract in education, Koran gives them by shahada (world) creatures which are bringing our environment. The creatures in our environment have a significant role in transferring religious messages.

Being benefitted from the qualities of creatures in our environment as transferring natural messages will create a positive factor in increasing quality and effectiveness of education and raising awareness in looking at the environment in humans.

Key words: Green Product, Environmental Consciousness, Eco-Friendly Products, Green Consumers

1. Giriş

Din eğitimi, “insanın doğuştan beraberinde getirdiği dini istidat ve kabiliyetlerini işleyip geliştirmek üzere, başta Allah’ı ve ilahi kelimayı öğrenip kabul ederek, ilahi kelimayı içinde mevcut bilgiler ve talepler doğrultusunda yaşayışını düzenleyebilmesiydi.”¹ Bu ve benzeri tanımlardan² hareketle Din eğitiminin, “bireyin fitratında bulunan inanma duygu ve ihtiyacı çerçevesinde din olgusunu kavramasına rehberlik etme ve kabul ettiği dinin önerdiği yaşam biçimini öğrenmesine yardımcı olma sürecidir”³ şeklinde bir tanım yapılmaktadır.

Bireylerin dinlerini öğrenme süreci olan din eğitimi aynı zamanda bir iletişim sürecini de ifade etmektedir. İletişim ise genel anlamıyla iki birim arasındaki mesaj alış-verişi olarak tarif edilmektedir. Bir iletişimde kaynak, mesaj, kanal, alıcı ve dönüt olmak üzere beş değişkenden söz edilmektedir.⁴

İletişim sürecinde kaynak, bilgiyi yani mesajı ileten birimi; mesaj, iletişimin içeriğini; kanal, mesajın sunulduğu biçimini; alıcı, mesajın gönderildiği birimi; dönüt ise alıcının mesaja verdiği tepkiyi ifade etmektedir. Bir kez daha belirtmek gerekirse iletişim sürecinde kanal, mesajı alıcıya iletme görevini üstlenir.⁵

Öğretim-öğrenme süreci ile iletişim süreci arasındaki benzerlikten hareket ederek öğretmen kaynağı; öğrenciler ise alıcıyı; öğretmenin öğrencileriyle paylaşmak istediği düşünce, duygu ve

*Sorumlu Yazar: Adres: Dumlupınar Üniversitesi, İslamî İlimler Fakültesi, Kütahya, Türkiye

¹ Kerim Yavuz, Günümüzde Din Eğitimi, Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Adana 1988, s. 52.

² Abdullah Özbek, “Din Eğitiminin Problemleri”, Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi, c. 6, İstanbul 1999 s.105-112.

³ Muhittin Okumuşlar, Fatih Genç, “Din Eğitimi’nin Bilimselleşmesi/neliği”, Din Eğitimi, editör: Recai Doğan, Remziye Ege, 3. Baskı, Grafiker Yayınları, Ankara 2015, s. 61.

⁴ Özcan Demirel, Planlamadan Değerlendirmeye Öğretme Sanatı, Pegem Yayıncılık, Ankara 2000; Doğan Cüceloğlu, Yeniden İnsan İnsana, 16. Basım, Remzi Kitabevi, İstanbul 1997; Kamuran Çilenti, Eğitim Teknolojisi ve Öğretim, Gül Yayınevi, Ankara 1984.

⁵ Özcan Demirel, Esed Yağcı, “Eğitim, Öğretim Teknolojisi ve İletişim”, Öğretim Teknolojileri ve Materyal Tasarımı, edit: Özcan Demirel, Eralp Altun, Pegem Akademi Yayınları, 7. Baskı, 2012, s.15.

becerilerin yer aldığı içerik mesajı; öğretim araç, gereç ve yöntemleri kanalı; öğrenci tepkileri ise dönütü yansıtmaktadır.⁶

Bir iletişim sürecinin etkililiğini artırılmasında temel koşullardan biri de çoklu kanal kullanılmasıdır.⁷ Bu bağlamda eğitim ve öğretim sürecine katılan duyu organlarımız sayısı ne kadar fazla ise o kadar iyi öğrenme gerçekleşir ve geç unutmaya sağlanır. Öğrenilen şeylerin çoğu gözlerin yardımıyla öğrenilir. En iyi öğrenilen şeyler kendi kendimize yaparak öğrenilen şeylerdir. En iyi öğretim, somuttan soyuta ve basitten karmaşığa doğru giden öğretimdir.⁸

Öğretme-öğrenme sürecinin gerçekleşmesinde en önemli katkıyı sağlayan öğe materyaldir. Bireyin eğitiminde kaynakla alıcı arasında bilgi taşıyan her unsur öğretim materyalidir.⁹ İnsan yapımı hazır materyaller olduğu gibi insan yapımı olmayan ve insanın çevresinde tabiatta var olan varlıklar da doğal materyal olarak değerlendirilebilir. Bu bağlamda insanın çevresinde var olan her bir varlığı, bir eğitim-öğretim aracı ve kanalı olarak değerlendirmek pekâlâ mümkündür.

2.Allah’a İman Eğitimi ve Doğal Materyal Kaynağı Olarak Çevremiz

Kâinat, tabiat ve var olan varlıklarla insanoğluna çok canlı bir etkileşim halindedir. Bu varlıklar insan için hem bir nimet hem de bir ibret kaynağıdır. Gökte uçan kuşundan, denizde yüzen balığına ve de karada gezen hayvanına varıncaya kadar her canlı insan için hem nimet hem de ibret vasıtasıdır. Yine zerreden küreye hareketli-hareketsiz, canlı-cansız, sıvı-katı, gökteki ve yerdeki hiçbir şey boşu boşuna var kılınmamıştır.¹⁰ Her bir varlık eko-sistemde ekolojik dengenin sağlanması ve korunmasında çok önemli bir fonksiyona sahiptir. Nitekim ekosistemin tanımına baktığımızda bu gerçeği çok net bir biçimde görmekteyiz. Ekosistem karşılıklı olarak madde alışverişi yapacak biçimde birbirlerine etki yapan organizmalarla (biyotik), bitki ve hayvanların birbirine eklemlendiği ve ayrıca kaya, toprak gibi fiziksel çevre faktörlerinin (abiyotik) bir arada bulunduğu her hangi bir doğa parçasıdır. Nitekim tabiat, bu tür ekosistemler bütününden oluşmaktadır.¹¹

İletişim ve eğitim-öğretim terminolojisi ile ifade edecek olursak çevremizde var olan ve çevremizin önemli parçası olan her bir varlık, mesaj taşıyan hem bir kanal hem de bir araçtır. Doğal eğitim materyali vazifesi gören, kanal ve araç işlevine sahip olan çevremizde var olan bu varlıklar, sadece bilimsel gerçekleri değil, aynı zamanda insanı Allah’a imana ulaştıran dini içerikli mesajları da taşımaktadırlar.

Çevremizdeki varlıklar ibret olmaları hasebiyle Allah’a imana; nimet olmaları hasebiyle de Allah’a şükre insanı götürmektedirler. Biri iman öğretimine, diğeri ise ahlak ve değer eğitimine zemin teşkil etmektedir.

Çevremiz insanın yaşamının başlangıcından sonuna kadar geçirdiği bedensel, bilişsel, duyuşsal ve sosyal yönden gelişimini ve değişimini etkilemekte, onun davranış, tutum ve inancının şekillenmesinde belirleyici role sahip olabilmektedir. İnsanın gelişim safhalarının her birinde

⁶ Özcan Demirel, Esed Yağcı, “Eğitim, Öğretim ve İletişim”, s. 16.

⁷ Özcan Demirel, “Eğitim, Öğretim ve İletişim”, s. 20.

⁸ Özcan Demirel, “Eğitim, Öğretim ve İletişim”, s. 22.

⁹ Levent Çelik, “Öğretim Materyallerinin Hazırlanması ve Seçimi”, Öğretim Teknolojileri ve Materyal Tasarımı, edit: Özcan Demirel, Eralp Altun, Pegem Akademi Yayınları, 7. Baskı, 2012, s. 30.

¹⁰ Ali İmran 3/191.

¹¹ <http://ekosistem.nedir.com/#ixzz48kUVwBE9>

eğitim-öğretimi etkilemektedir. Nitekim bu etkilemeyi insanın dini eğitiminin çocukluğundan yetişkinliğe varıncaya kadar bütün aşamalarında müşahade etmemiz mümkündür.

3.Okul Öncesi Çocuğu ve Çevre

Okul öncesi çocuğunun özellikle mevsimler olmak üzere tabiat olayları hakkında az da olsa bilgisi bulunmaktadır. Güneşin, suyun bitkiler ve insan hayatı üzerindeki etkilerini hisseder, suyun buharlaştığını bilir. Göklerde uçakların kuş gibi uçtuğunu söyler, kendi gölgesi ile ilgilenir. Anaokulu öğrencisi bu ve bunun gibi olaylara meraklıdır, hatta tabiat olaylarının bir kısmı onun içi eğlence vasıtasıdır. Allah’a iman eğitimi açısından önemli olan çocukların bu gibi olaylarla ilişki kurması ve bunlara karşı ilgi beslemeleri, Kur’an’ın tavsiye ettiği **dikkat ve ibretle bakışı** elde edebilmeleri için bir hazırlık olabilir.¹²

Çocuğun tabiatla ilgili sorularına verilecek cevaplarda dikkatli olunmalıdır. Bu konuda öğretmenlerin dikkat edeceği nokta, çocukların seviyelerine ve ilgilerine bağlı olarak onları etrafındaki olaylarla sıkı bir temasa geçirmek, bu olaylara karşı çocuklarda tabii şekilde ilgi uyandırmak olmalıdır. Olaylar anaokulu öğrencilerinin anlayabileceği şekilde basit olarak açıklanmalıdır. Öğrenci ağaçları kim yapar sorusuna, ağaçların tohumdan geliştiğini, topraktan büyüdüğü cevabını verebilir. Çocuk büyüdükçe tabiattaki düzen, ahenk, silsile fikrine varacaktır. Bu yaş çocuğuna bu izahlar bazen yeter, bazen yetmeyebilir. Sorular daha sonra çeşitli şekillerde gelecektir. Çocuk ilerde “...tohum toprağa atılır, bir çiçek olur, bir ağaç olur, peki her ağaç hangi meyveyi büyüteceğini nerede bilir?” diye sorabilecektir. Önemli olan düşüncesinin köreltilmemesidir. Çocuğu tabiat, tabiat olayları ve objeleri hakkındaki soruları ve bu konularda yetişkinler tarafından verilecek düşünceyi köreltmeyecek cevaplar, sağlam bir Tanrı imajı elde etme konusunda zemin hazırlayıcıdır.¹³

Okul öncesi çocuklarının ilgi ve merak duydukları konulara baktığımızda genellikle tabiat olayları, hayvanlar ve bitkilerle ilgili olduğu görülmektedir. Nitekim yapılan bir çalışmada okul öncesi çocuklarının ilgi ve merak duyduğu konular şu şekilde sıralanmıştır:

- 1- Tabiat olayları (Yağmur, kar, mevsimler, gece, gündüz, ay, güneş)
- 2- Hayvanlar (Kuşlar, böcekler, evcil hayvanlar vs.)
- 3- Bitkiler (çiçekler, ağaçlar, karada ve denizde yaşayan bitkilerin büyümeleri vs.)
- 4- Yaşanan olaylar (dini, mahalli bayramlar, kutlamalar vs.)¹⁴

Çocuk hikâyelerinde kullanılan karakterlere baktığımızda genellikle hayvanlardan seçilmesi dikkati çekmektedir. Çocuklar hikâyelerde konu olan **varlıklarla** kendi bilgi, görgü ve duyuları arasında kolaylıkla ilişki kurabilirler. Örnek olarak küçük çocuklar, hayvanlarla ilgili hikâyelerde çok hoşlanırlar. Hayvanlarla ilgili hikâyeler, hem somuttur hem de mantığa sığmayan atlamalar ve geçişler çocuğun hayal dünyasına uygun düşer. Hikâyeler aracılığıyla çocukların soyut fikirler geliştirmeleri sağlanabilir. Karlı günlerde yiyecek bulamayan kuşlar ve onlara yiyecek vermenin gereğini işleyen bir öykü, fakirlere ve muhtaçlara yardım fikri gibi dinen çok önemli olan ahlaki bir alışkanlık aşılanabilir.¹⁵

¹² Mualla Selçuk, Çocuğun Eğitiminde Dini Motifler, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1991, s. 81.

¹³ Selçuk, Çocuğun Eğitiminde Dini Motifler, s. 81-82.

¹⁴ Nimet Erkunt, Okul Öncesi Eğitimi ile İlgili Uygulamalı Çalışmalar, Milli Eğitim Bakanlığı Yayını, İstanbul 1966, s.114.

¹⁵ Selçuk, Çocuğun Eğitiminde Dini Motifler, s. 88-89.

4.Okul Çağı Çocuğu ve Çevre

Okul çağı, neden-niçin çağı olarak da nitelendirilmektedir. Aynı zamanda bu çağ, **iman öğretiminin ve eğitiminin temelini atıldığı** bir dönemdir.

Okul çağı çocuğunun ilgileri ben merkezli olmaktan çıkmış, çevresine kaymıştır. Bu evrede çocuğun Kur'an'da oluşum biçimleri ve özellikleri anlatılan varlıklara, tabiat olaylarına ve oluşumlarına ilgisinin kaydığı görülmektedir.

Çocuklar her biri doğal materyal olan yeryüzünü, ateşi, rüzgârı, havayı bulutları, karı ve nehirlerin, göllerin, denizlerin menşeyini, dağları, çölleri, yağmuru, bitkileri ve hayvanlar âlemini merak eder. Örneğin, ağaç bir bitkidir, toprakta gelişir, fakat oraya nasıl gelmiştir? Rüzgâr nasıl oluşur? Acaba ağaçların sallanması mı onu meydana getirir, yoksa başka bir nedeni mi vardır? Taşlar neden meydana gelmiştir? Anne beni nerede buldunuz? Siz okulda iken nerede idim? İlk bebek nasıl oldu? Çocukluk çağında görülen bu sorgulama ve bağlantı kurma kabiliyeti insanın tüm yaşam boyu devam etmektedir. Çocuk çevresinde gerçekleşen olaylar arasında bağlantı kurarak, varlığın ve varlıkların menşeyine ulaşmaya çalışır.¹⁶

Klinberg, 630 çocuğa “Tanrıyı şiddetle anmama ve hatırlamama sebep olan olay” başlıklı bir kompozisyon yazdırmış, deneklerin açıklamalarını ve hatırlarını dört grupta toplamıştır. Bunlar arasında “tabiat olaylarının Tanrı’yı hatırlatması” yer almaktadır.¹⁷

Çevresindeki varlıklardan, tabiata oluşumlarından hareketle sorgulamalarının sonunu Tanrı'ya vardiyan çocuklar dini alana ya da dini konulara girmiş olurlar. Bu çağdan itibaren çocuklarla akıllarının erdiği kadar dini konular üzerinde konuşabilmeye teşvik etmek, olgun bir Tanrı anlayışının kazanılmasına hazır olması bakımından önemlidir.¹⁸ Aksi takdirde çocukluğunda Allah ile ilişki kurmayı öğrenmemiş bir kişinin ileride bunu sağlıklı bir biçimde elde etmesi güçtür. Zira dini yanlış yorumlamalara ve aşırılıklara kapılanlar, körü körüne başkalarının peşinden gidenler, sağlam bir anlayışa sahip olmayanlar, çocukluk çağında verimli ve sağlıklı bir şekilde Allah ile ilişki kuramamış kişiler arasından daha kolay ortaya çıkmaktadır.¹⁹

Yetişkinler olarak bizler sürekli gerçek ve doğru kabul ettiğimiz bilgileri çocuklara telkin etme eğiliminde olmaktayız. Ancak bu bilgilerin çocuk için anlamlı olabilmesi, onların çocukların tecrübelerinde yer almasıyla mümkündür. Bu noktada çocuk çevresinde gördükleri ile ilgi kurduğu sürece ufku gelişecek, zihni aydınlanacak, belirsiz bilgidan kurtulacak ve dinin emirlerinin, yasaklarının sadece bilgi yığını olmadığını hayatta uygulanması gerektiğini anlayacaktır.²⁰

Allah'ın birliğini, eşi benzeri olmadığını, bir yere bağlı olmadan düşünülmesi gerektiğini sözle anlatmak bu okul çağı (7-9) çocuklarına kolay değildir. Somut işlemler döneminde zihin olgunluğu bilgilerin daha çok deneme, görüp izleme, bizzat katılma yoluyla zihinde tutulmasına, kullanılmasına ve genellemesine müsaittir. Bu yaş grubundaki çocuklara, Allah'ın varlığı ve birliğini, eşi ve benzeri olmadığını izah edebilmek için daha çok görüp-izleme metodu

¹⁶ Selçuk, Çocuğun Eğitiminde Dini Motifler, s. 52.

¹⁷ David Elkind, ,The Development of Religious Understanding in Children and Adolescent,' Research on Religious Development”, In Research on Religious Development. Ed.by. Strommen M.P., pp.655-685, New York 1971, p. 667'den, Selçuk, Çocuğun Eğitiminde Dini Motifler, s.100.

¹⁸ Selçuk, Çocuğun Eğitiminde Dini Motifler, s. 53.

¹⁹ Beyza Bilgin, Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi, Gün Yayıncılık, Ankara 1998, s. 25.

²⁰ Selçuk, Çocuğun Eğitiminde Dini Motifler, s. 109.

kullanılabilir. Şöyle ki: Allah'ın yaratıklarını inceleyerek O'nun yaratıcı sıfatını anlatabilmeli, iyiliği ve adaleti uygulama örnekleri ile Allah'ın Rahman, Rahim ve Âdil sıfatlarını benimsetebilmeliyiz. Allah'ın varlığını anlatma hususunda mümkün olduğunca hayattan alınmış örnekler ve konularla çocuğa yaklaşılabilmeliyiz. Çocuğu, tabiat ve kâinat üzerinde düşündürmek, ona soru sormasını, gözlem, inceleme ve araştırma yaparak sonuçları değerlendirmesini öğretmek, tasavvurlarının güçlenmesine yardım edici yollardır. Çocuğun etrafında gördüğü varlıklardaki renk, güzellik, şekil ve düzenden haberdar olması, bunları fark edebilmesi, Allah'ı tanıma, bilme, inanma ve O'nu sevmesi yolunda güçlü bir adımdır.²¹

Allah'ın yaratıklarını incelemeyen O'nun yaratıcı sıfatını anlatmak, sevgi ve merhametle davranmanın, iyiliği ve adaletli olmanın örneklerini göstermeden Allah'ın Rahman, Rahim ve Adil sıfatlarını benimsetmek kolay değildir. Allah'ın varlığının kolay kavranır hale gelebilmesi için, mümkün olduğu kadar hayattan alınmış örnekler ve konularla çocuğa yaklaşmak gerekir. Çocuğu kendi varlığı, tabiat ve kâinat üzerinde düşündürmek, ona soru sormasını, inceleme ve araştırma yaparak sonuçları değerlendirmesini öğretmek, tasavvurlarının güçlenmesine yardım edici yaklaşımlardır. Çocuğun çevresindeki varlıkların sahip olduğu renk, güzellik, şekil ve düzenden haberdar olması, bunları fark edebilmesi Allah'ı tanıma, bilme, O'na inanma yolunda güçlü bir adımdır.²²

Mutlak ve Mücerret bir Allah inancının oluşabilmesi için Allah'ın sıfatlarının Kur'an'da değişik ifadelerle sık sık tekrarlandığı görülmektedir. Allah, ilim, kudret, irade, yaratmak, adalet, rahmet, rab vb. sıfatlarına değişik örneklerle işaret edip, insanların zihinlerine ve duygularına hitap ederek bilinmek istemektedir.²³

“Şüphesiz, göklerde ve yerde, insanlar için (Allah'ın varlığını ve birliğini gösteren) nice deliller vardır. Sizin yaratılışınızda ve Allah'ın (yeryüzüne) yaydığı her bir canlıda da kesin olarak inanan bir toplum için elbette nice deliller vardır. Gece ile gündüzün birbiri ardınca gelişinde, Allah'ın gökten rızık (sebebi olarak yağmur) indirip, onunla yeryüzünü ölümünden sonra diriltmesinde, rüzgârları evirip çevirmesinde aklını kullanan bir toplum için deliller vardır. İşte bunlar, Allah'ın varlığının delilleridir. Onları sana gerçek olarak okuyoruz. Artık Allah'tan ve O'nun ayetlerinden sonra hangi söze inanacaklar.”²⁴

“Allah, gökten su indirdi de onunla yeryüzünü ölümünden sonra diriltti. Şüphesiz bunda dinleyecek bir toplum için bir ibret vardır. Şüphesiz (sağmal) hayvanlarda sizin için bir ibret vardır. Onların karınlarındaki fişkı ile kan arasından (süzülen) içenlere halis ve içimi kolay süt içiriyoruz. Hurma ağaçlarının meyvelerinden ve üzümlerden hem içki, hem de güzel bir rızık edinirsiniz. Elbette bunda aklını kullanan bir toplum için bir ibret vardır.”²⁵

Kur'an'da, yeryüzünde ve gökyüzündeki kısaca insanın doğal çevresini oluşturan neredeyse bütün mevcudat (varlıklar) ve mahlûkat (yaratıklar), sağladıkları faydalarıyla, çok veciz bir şekilde, birçok süre ve ayette belirtilmektedir. İnsanlara maddi fayda ve estetik zevk veren sağmal hayvanlar ve yük taşımağa ve diğer ihtiyaçların görülmesine faydası olan binek hayvanlar, yağmur ve onun yeşertip büyümesine vesile olduğu ağaçlar, ekinler, zeytin, hurma ve üzüm gibi değişik

²¹ Musa Kazım Gülçür, http://erzurumram.meb.k12.tr/meb_iys_dosyalar

²² Selçuk, Çocuğun Eğitiminde Dini Motifler, s. 109.

²³ Selçuk, Çocuğun Eğitiminde Dini Motifler, s. 109.

²⁴ Casiye, 45/3-7.

²⁵ Nahl, 16/65-67.

renkteki birçok meyve ve sebze, insanın istifadesine verilen gece ve gündüz, güneş ve ay, temiz et ve süs eşyası kaynağı ve gemilerin üzerinde gittiği denizler, yeryüzünün sarsılmasını engelleyen dağlar, yön ve yol tayininde faydası olan nehirler, ovalar ve yıldızlar insanın saymaya çalıştığında sayamayacağı nimetlerden sadece bazılarıdır. İnsanların bunlardan ibret almaları ve bunları düşünmeleri istenmektedir. Kur'an bütün bunları düşünebilen her kesin anlayabileceği bir kolaylık ve genişlikte sunmaktadır.²⁶

Tabiatla iç içe yaşama, çocuklarının Allah'a iman ya da Allah tasavvuru hususunda etkili olmaktadır. Özellikler köy çocuklarını tabiatla iç içe olmalarından ötürü dağ, taş, güneş, ay, yıldız vb. çok yakından etkilemektedir. Çocuk bütün bunları yakından izleyerek Allah ile yakın ilişki kurar. Tabiatla gördüğü bütün olaylar ve Allah'ın kendisine verdiği sayısız varlıklar ve ürünleri gözlemesi, onda hayret uyandırır; böylece inancının sağlamlaşmasında etkili olmaktadır.²⁷

Çocukluk çağında insanın çevresindeki varlıklara karşı şaşkıncı derecede bir ilgisi ve merakı bulunmaktadır. Yıllar geçtikçe bu duyarlılığın azalacağı ve eski canlılık ve tazeliğini kaybedeceği dikkate alınarak, çocuğa bu çağlarda Allah'a iman konusunda doyucu bilgiler verilebilmelidir. Bu çerçevede bu dönemde çocuğa, içinde yaşadığımız dünya ve çevre Allah'a aittir, her şeyi O yaratmıştır, varlıklar O'na aittir duygusunun kazandırılmış olması **din eğitiminin amacına ulaşması** demektir.²⁸

5. İleri Çocukluk/ Ön ergenlik Çağı ve Çevre (10-12 Yaş)

Türkiye'de din eğitimi ve öğretiminin verilmeye başlandığı ileri çocukluk veya ön ergenlik çağında²⁹ çocukların sorularının büyük bir kısmı dinin iman esasları ile ilgilidir. Bu çağda çocuklar hala soyut genellemeler yapamamaktadırlar. Soyut işlemler dönemi genel olarak eğitim ve öğretimde 12 yaş civarında başlarken, din eğitiminde ise bu yaş 13 olarak kabul görmektedir. Dolayısıyla çocukların eğitiminde ne kadar çok somut araçlardan yararlanılır ve onlara somut yaşantılar tecrübe ettirilirse soyut kavramlar o kadar iyi kavranabilirler. Böylece daha sonra çocuklar somut materyaller olmadan da düşünmeye başlarlar.³⁰

İlkokul ikinci devre öğrencisinin (10-12 yaş) anlatılanları anlayabilecek tecrübeleri, çevresi, gökyüzü, güneş, ay, su, toprak vb. konularla ilgili bilgileri, dinde yer alan prensipleri kavramada, yorumlamada bir köprü veya kanal vazifesi görmektedir.

Aşağıda bir din dersi öğretmeninin öğrencileriyle yaşadığı olay bu durumu bize bunu gösterir niteliktedir. "... o gün tufana benzeyen bir yağmur vardı, esip savuruyordu, dersi yarıda keserek öğrencilere, -şimşek ve gök gürlemeleri anında korkmayın, o anda Allah'ı duyun hissedin, bildiğiniz duaları okuyun dedim. Bir süre sonra güneş açtı, hava düzeldi. Aradan birkaç gün geçmişti, öğrenciler kendilerini etkileyen bir olayı kompozisyon ödevi olarak yazmış, sınıfta okuyorlardı. Çocuklardan birinin yazdıklarını unutamıyorum. Şöyle yazmıştı:

-Bir gün sınıfta test problemleri çözüyorduk, aniden yağmur yağdı, her taraf kapkaranlık oldu. Çok korktum. Öğretmenimiz, bildiğiniz duayı okuyun deyince ben Fatiha'yı okudum. Süreyi okurken

²⁶ Nahl, 16/5-18.

²⁷ Kerim Yavuz, Çocukta Din Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi (7-12 yaş), Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara, 1983, s. 171 ; Mehmet Emin Ay, Çocuklarımıza Allah'ı Nasıl Anlatalım, Timaş Yay., 31. Baskı, İstanbul, 2013, s. 112.

²⁸ Selçuk, Çocuğun Eğitiminde Dini Motifler, s. 110-111.

²⁹ Selçuk, Çocuğun Eğitimin Din Motifler, s. 119.

³⁰ Selçuk, Çocuğun Eğitiminde Dini Motifler, s. 153.

güneş doğdu. Her akşam yatağa girerken dua okurum, ama hiç daha önce kendimi böyle hissetmemiştim...”

Öğretmenin, “şimşek ve gök gürlemeleri anında korkmayın, o anda Allah’ı duyun hissedin, bildiğiniz duaları okuyun”, sözü çocukta Allah’a sığınma kavramını bilinçlendirmiştir. Küçükken çocuklara kuvvetli izlenimlerin kazandırılması, büyüdüklerinde bu izlenimlerini dile getirmelerini öğrenmelerine katkı sağlayacaktır.

Din eğitimi ve öğretiminde üzerinde durulması gereken husus, çocuğun bir yetişkin olduğunda kendisine öğretilenlerin şuuruna varmasıdır. Bunun için her türlü fırsat değerlendirilmelidir.³¹

Doğal materyal kaynağı şeklinde nitelendirebileceğimiz çevremizde bulunan varlıklarla çocuk doğal olarak bir etkileşim halindedir. Çocuğun bu varlıklarla iletişimi bilinçli bir rehberlik ile olması, onun hayatının her aşamasında Allah’a iman konusunda sağlam bir zemin bulmasına yardımcı olacaktır. Bu bağlamda çocuğun doğal çevresinin bir parçasını oluşturan varlıklar, doğal kanallar olarak karşımıza çıkması dikkat çekicidir.

6. Kur’an’da İman Öğretimi ve Çevremizdeki Varlıklar

İnsanın, dinini anlayabilmesi bütün hayatı boyunca devam edecek olan bir çabadır.³² Aynı zamanda bu çaba eğitim, öğretim ve kültürlenme sürecini ifade etmektedir. Teknik olarak bireydeki davranış değiştirme süreci eğitimi; bu davranış değişikliğinin okulda planlı ve programlı bir şekilde yapılma süreci de öğretmeyi ifade etmektedir. Bu iki kavramdan daha geniş anlama sahip olan kültürlenme ise bilinçli ya da bilinç dışı, yaygın, kendiliğinden, rastlantısal ve bireysel bütün öğrenme ve şartlanmaları kapsamaktadır. Nitekim insan, sürekli ve sınırsız hayat boyu bir öğrenme faaliyeti içerisinde.³³

Bu anlamda bireyin dini kültürlenmesi, eğitim-öğretim sürecine dâhil olmasıyla gerçekleştiği gibi genel anlamda öğrenme yoluyla da mümkün olmaktadır. Bireyin öğrenmesi için sınıf, okul şart değildir. Onun çevresi, onun için tabii bir sınıf ve okul işlevi görebilmektedir. Bu durumu Kur’an genel muhtevası baktığımızda çok net görebilmekteyiz. Kur’an ayetleri insandan çevresinde olanları, olmuş olan olayların arkeolojik kalıntıları, canlı-cansız varlıkları gözlemlemesini, araştırmasını ve bütün bunların üzerinde aklını ve kalbini kullanarak düşünmesini ibretle dersler çıkarmasını istemektedir.

Kur’an, bir eğitim kitabı olarak, insanlığı eğitmek, yetiştirmek ve sağlam bir yöne yöneltmek için gelmiştir. İşte bu yöneltmeyi ya da rehberliği sağlamak için çevresinde bulunan kâinatla ilgili bilgiler verir ve insana bir takım psikolojik sırlarını açıklar. İnsanı hem kendi nefsindeki sırları, hem de çevresinde bulunan kâinattaki sırları araştırıp öğrenerek doğru bir yön tutmaya teşvik eder. Dolayısıyla aklını kâinatın esrarengiz derinliklerine yönelterek, akli eğitimini geliştirmek ve hayatın her alanında Allah’ın ayetlerini gösterir nitelikteki Kur’an’da yer alan bilgilerden insanın istifade etmesi sağlanması gerekir.³⁴

Eğitimde materyal kullanımının önemi artıran, öğrenme ile duyu organlarımız arasında doğrusal bir ilişki bulunmasıdır. Zira öğrenmelerimizin % 83’ü görme, % 11 işitme, % 3,5’i koklama, %

³¹ Selçuk, Çocuğun Eğitiminde Dini Motifler, s.155-160.

³² Selçuk, Çocuğun Eğitiminde Dini Motifler, s.137.

³³ Özcan Demirel, Öğretim İlke ve Yöntemleri Öğretme Sanatı, 19. Baskı, Pegem Akademi, Ankara 2012, s. 8-10.

³⁴ Muhammed Kutup, İnsan Psikolojisi Üzerine Etüdler, s. 12-15.

1,5'i dokunma ve % 1'i tatma duyularıyla gerçekleşmektedir.³⁵ Kur'an'da Allah'a iman etme sürecinde gözleme vurgu yapılması önemlidir.³⁶ Gözlem yapılması istenen objeler ise gökte, yerde ve her ikisi arasında var olan varlıklardır.³⁷ Bu varlıklar üzerinde gözlem (nazar), idraki ve rü'yeti (görme) doğurur. Bunlar ile marifet, teemmül, tedebbür, tefekkür, taakkül, tezekkür gibi düşünme eylemlerini içine alan tefekkür meydana gelir.³⁸

Kur'an, tefekküre müşahedenin (gözlemin) katılmasını istemektedir. Başka hiçbir dinde olmayan bir şekilde o, insanın dış dünya ile bir münasebet kurdukmaktadır. Bu bağlamda tabiattaki pek çok gerçeğe işaret ederek insandan onları "Rabbinin adıyla oku..."³⁹masını istemektedir. İnsan Allah'ın bir şaheseri olan tabiatı müşahede eder ve araştırır. Bu müşahede (gözlem) ilmi merak ve dini hayranlığın bir karışımıdır. Kur'an bazı ayetlerde fikri merakı uyandırıp, araştırma ruhunu teşvik etmekte ve de zihni tahrik etmektedir. Pek çok ayette de ortak unsur, gözlem talebidir.⁴⁰ Bu da insanı ilmi gerçeğin yanında, ilahi veya dini hakikat ve hikmete ulaştırmaktadır. İlahi hakikatin ve hikmetin kaynağı ise Allah'tır. İnsan çevresindeki varlıklardan hareketle Allaha ulaşmaktadır. Dolayısıyla çevremiz bizi Allah'a imana vasıta ve vesile olan pek çok doğal, tabii araç ve gereçle adeta kuşatmıştır.

Yola dikilen işaret levhalarının, yaya veya sürücüsünün gözlerini kendilerine değil de, gideceği yöne yönlendirmesi gibi, evrendeki varlıklar veya tabiat olayları da dikkatleri sadece kendilerine değil, kendilerinin ötesinde bir istikamete yöneltmeye çalışır. Bu bakış açısıyla, değer yüklü olan dünya veya daha geniş anlamda kâinat ve içerdiği her bir varlık, bir işarete, bir sembole, bir belgeye Kur'an'ın ifadesiyle 'ayet'e dönüşür.⁴¹

"Muhakkak ki göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün artarda gelişinde... akleden bir topluluk için ayetler vardır" (el-Bakara 2/164); "İşte böylece Allah ölüyü diriltir ve size belki akledersiniz diye âyetlerini gösterir" (el-Bakara 2/73). "Yeryüzünde gezip dolaşmadılar mı ki akledecek kalpleri ve işitecek kulakları olsun" (el-Hac 22/46) vb. birçok ilâhî mesajda da kalp, akletmek ve âyet kelimeleri arasındaki ilişkiye vurgu yapılmaktadır. Akıl ile kalp, Allah'ın ilim, hikmet ve kudretini gösteren bu âyetler üzerinde düşünmek ve gerekli sonuçları çıkarır.⁴² Elmalılı Muhammed Hamdi'ye göre akletmek fiili gözlemden teoriye, duyulardan akledilir olana intikaldir. Kur'an'da akletmeye yoğun teşvikin hedefi insanoğlunun gözle görülür, elle tutulur duyu planından teorik alana sevk edilmesidir. Dolayısıyla Kur'an, hissî mucizelerin delil teşkil ettiği bir imandan ziyade akletmenin, yani ilmî ve fikrî araştırmalarla çözümlenen Kur'an ve kâinat âyetlerinin delil teşkil ettiği bir iman üzerinde durur.⁴³

İnsan, iletişim dilinde bir işaret, bir sembol anlamı taşıyan, Kur'an'da ki ifadesiyle ayet olan varlıklar âlemi içinde yaşamaktadır. İnsan çevresindeki bu varlıkların etkisinden uzak kalmaz. Tabiat insanı hem inanç hem de zihin yönünden etkiler. Kâinata eğitim yönünden birçok fayda bulunmaktadır. Allah tabiatın tetkikini isterken, bir yandan bilginin kaynağı olduğunu bir yandan

³⁵ Levent Çelik, "Öğretim Materyallerinin Hazırlanması ve Seçimi", s. 29.

³⁶ Yunus 10/101.

³⁷ Araf 185.

³⁸ Ragıb İsfahani, el-Müfredat fi ğaribi'l-kur'an, Daru'l-ma'rife, 3. Baskı, Beyrut-Lübnan, 2001, s. 499.

³⁹ Alak 96/1.

⁴⁰ Ali İzzetbegoviç, Doğu Batı Arasında İslam, çev. Salih Şaban, Nehir Yayınları, 1993, İstanbul, s. 240.

⁴¹ Izutsu, Toshihiko, Kur'an'da Allah ve İnsan, s. 169.

⁴² İlhan Kutluer, "Düşünme", Diyanet İslam Ansiklopedisi, cilt 10, s. 54-57.

⁴³ Elmalı Hamdi Yazır, Hak Dini Kur'an Dili, cilt I, s. 564-570.

da kendi varlığını anlayıp inanmaya vasıta olacağını kastetmektedir.⁴⁴ Kur'an'da, “göklerde ve yerde nice deliller/ayetler vardır”⁴⁵ ifadeleriyle, Yüce Allah'ın varlığına, birliğine, sonsuz kudretine, ilmine ve hikmetine delil teşkil eden varlık, kanun ve oluşumlara, işaret edilmektedir. Bunlar bir ders niteliğinde insana sunulmaktadır.⁴⁶ Bu derste insan çevresinde olup bitenlere gözlem yapar; dikkatle araştırır ve inceler. Bu ise insanı âlem (kâinat, dünya) hakkında bir bilimsel bilgiye götürür. Daha sonra âlemin yapısı hakkında tefekkür ederek de Allah'ın varlığı inancına ulaşır.⁴⁷

Allah'a “iman, akli bir temele dayanmak durumundadır.”⁴⁸ Kur'an'da aklın kullanılması istenilerek, insanın çevresindeki doğal varlıklara ve bunların oluşum süreçlerine dikkat çekilmektedir. İnsandan da bu doğal varlıklar ve işleyişleri hakkında tefekkür, tedebbür, tefekkuha yönelmesi tavsiye edilmektedir. Doğal varlıklar; bilgiye, bilgi; tefekküre, tefekkür ise insanı Allah'ın varlığına ulaştıracaktır. Böylece iman etme süreci tamamlanacaktır.

Sonuç

Çevremiz insanın yaşamının başlangıcından sonuna kadar geçirdiği bedensel, bilişsel, duyuşsal ve sosyal yönden gelişimini ve değişimini etkilemekte, onun davranış, tutum ve inancının şekillenmesinde belirleyici role sahip olabilmektedir. Bireyin fitratında var olan inanma duygusu farklı değişkenlerin vasıtasıyla açığa çıkmakta ve gelişip kökleşmektedir. Bu değişkenler arasında kişinin çevresinde var olan doğal varlıklar ve tabiat olayları önemli yer tutar.

Okul öncesi dönemde çocuk, tabiattaki varlıklara ve olaylara meraklıdır. Allah'a iman eğitimi açısından çocukların tabiatla ilişki kurması, Kur'an'ın tavsiye ettiği dikkat ve ibretle bakışı elde edebilmeleri için bir hazırlık niteliği taşımaktadır.

İman öğretiminin ve eğitiminin temelini atıldığı okul döneminde ise çocuk çevresindeki varlıklardan, tabiat oluşumlarından hareketle sorgulamalarının sonunu Tanrı'ya vardırıarak dini alana ya da dini konulara girmiş olmaktadır.

Allah'ın varlığını anlatma hususunda mümkün olduğunca gözlem-izleme metodunu kullanarak çocuğun çevresinde gördüğü varlıklardaki incelikleri fark edebilmesi, Allah'ı tanıma, bilme, inanma ve O'nu sevmesi yolunda güçlü bir adımdır. Tabiatla iç içe yaşama, çocuklarının Allah'a iman ya da Allah tasavvuru hususunda etkili olduğu yapılan araştırmalarda ortaya konulmuştur.

Doğal materyal kaynağı şeklinde nitelendirebileceğimiz çevremizde bulunan varlıklarla çocuk doğal olarak bir etkileşim halindedir. Çocuğun bu varlıklarla iletişimi bilinçli bir rehberlik ile olması, onun hayatının her aşamasında Allah'a iman konusunda sağlam bir zemin bulmasına yardımcı olacaktır. Bu bağlamda çocuğun doğal çevresinin bir parçasını oluşturan varlıkların, doğal iletişim kanalları olarak karşımıza çıkması dikkat çekicidir.

Kur'an, bir eğitim kitabı olarak, insanlığı eğitmeyi, yetiştirmeyi ve sağlam bir yöne yöneltmeyi hedeflemektedir. Bunu gerçekleştirebilmek için kullandığı yaklaşımlardan biri de insanın çevresinde bulunan kâinatla ilgili bilgiler vermesidir. O insandan kâinattaki sırları araştırıp

⁴⁴ Bayraklı, İslam'da Eğitim, s. 145-146.

⁴⁵ Yusuf, 12/105.

⁴⁶ Bayraklı, Tefsir, 11, 277.

⁴⁷ Mehmet S. Aydın, **Din Felsefesi**, 7. Baskı, İzmir İlahiyat Fak. Yayınları, İzmir 1999, s. 27.

⁴⁸ Mehmed S. Aydın, Din Felsefesi, s. 23.

öğrenerek doğru bir inanca sahip olmasını istemektedir. Dolayısıyla insan aklını kâinatın esrarengiz derinliklerine yönelterek, akli eğitimini geliştirmeli ve hayatın her alanında Allah'ın ayetlerini gösterir nitelikteki Kur'an'da yer alan bilgilerden istifade etmelidir.

Allah'a iman, akli bir temele dayanmak durumunda olduğu için Kur'an, aklın eğitilmesinde gözleme büyük önem vermektedir. Başka hiçbir dinde olmayacak biçimde insanın dış dünya ile iletişime ve etkileşime geçmesini istemektedir. Bu bağlamda tabiattaki pek çok gerçeğe işaret ederek insandan ilahi hikmet nazarıyla okumasın tavsiye etmektedir. Yani bunun "Rabbinin adıyla oku..."⁴⁹ şeklinde olmasına işaret etmektedir. İnsan Allah'ın bir şaheseri olan tabiatı müşahede eder ve araştırır. İnsan ilmi gerçeğin yanında, ilahi veya dini hakikat ve hikmete ulaşır. İlahi hakikatin ve hikmetin kaynağı ise Allah'tır. İnsan çevresindeki varlıklardan hareketle Allaha ulaşmaktadır. Dolayısıyla çevremiz bizi Allah'a imana vasıta ve vesile olan pek çok doğal, tabii araç ve gereçle adeta kuşatmıştır.

Yola dikilen işaret levhalarının, yaya veya sürücüsünün gözlerini kendilerine değil de, gideceği yöne yönlendirmesi gibi, evrendeki varlıklar veya tabiat olayları da dikkatleri sadece kendilerine değil, kendilerinin ötesinde bir istikamete yöneltmeye çalışır. Bu bakış açısıyla, kâinat ve içerdiği her bir varlık, bir işarete, bir sembole, bir belgeye Kur'an'ın ifadesiyle 'ayet'e dönüşmektedir. Doğal varlıklar; bilgiye, bilgi; tefekküre, tefekkür ise insanı Allah'ın varlığına ulaştıracaktır. Böylece iman etme süreci tamamlanacaktır.

Kaynaklar

Abdullah Özbek, "Din Eğitiminin Problemleri", Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi, c. 6, İstanbul 1999 s.105-112.

Ali İzzetbegoviç, Doğu Batı Arasında İslam, çev. Salih Şaban, Nehir Yayınları, İstanbul, 1993.

Bayraktar Bayraklı, İslam'da Eğitim, 7. Baskı, Yayın evi yok, İstanbul 2002.

Bayraktar Bayraklı, Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri, Bayraklı Yayınları, 2001.

Beyza Bilgin, Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi, Gün Yayıncılık, Ankara 1998.

David Elkind, "The Development of Religious Understanding in Children and Adolescent," Research on Religious Development", In Research on Religious Development. Ed.by. Strommen M.P., pp.655-685, New York 1971.

Doğan Cüceloğlu, Yeniden İnsan İnsana, 16. Basım, Remzi Kitabevi, İstanbul 1997.

Elmalı Hamdi Yazır, Hak Dini Kur'an Dili, Eser Neşriyat, İstanbul 1982.

<http://ekosistem.nedir.com/#ixzz48kUVwBE9>

Izutsu, Toshihiko, Kur'an'da Allah ve İnsan, çev. Süleyman Ateş, Yeni Ufaklar Neşriyat İstanbul.

⁴⁹ Alak 96/1.

- İlhan Kutluer, “Düşünme”, Diyanet İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yay. İstanbul 1998, c .10, s. 54-57.
- Kamuran Çilenti, Eğitim Teknolojisi ve Öğretim, Gül Yayınevi, Ankara 1984.
- Kerim Yavuz, Çocukta Din Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi (7-12 yaş), D.İ. B. Yay. Ankara, 1983.
- Kerim Yavuz, Günümüzde Din Eğitimi, Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Adana 1988.
- Levent Çelik, “Öğretim Materyallerinin Hazırlanması ve Seçimi”, Öğretim Teknolojileri ve Materyal Tasarımı, edit: Özcan Demirel, Eralp Altun, Pegem Akademi Yayınları, 7. Baskı, 2012.
- Mehmet Emin Ay, Çocuklarımıza Allah’ı Nasıl Anlatalım, Timaş Yay., 31. Baskı, İstanbul, 2013
- Mehmet S. Aydın, Din Felsefesi, 7. Baskı, İzmir İlahiyat Fak. Yayınları, İzmir 1999.
- Mualla Selçuk, Çocuğun Eğitiminde Dini Motifler, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1991.
- Muhammed Kutup, İnsan Psikolojisi Üzerine Etüdler, çev. Bekir Karlığa, İşaret Yay., 1992.
- Muhittin Okumuşlar, Fatih Genç, “Din Eğitimi’nin Bilimselleşmesi/neliği”, Din Eğitimi, editör: Recai Doğan, Remziye Ege, 3. Baskı, Grafiker Yayınları, Ankara 2015, s. 61.
- Musa Kazım Gülçür, http://erzurumram.meb.k12.tr/meb_iys_dosyalar
- Nimet Erkunt, Okul Öncesi Eğitimi ile İlgili Uygulamalı Çalışmalar, Milli Eğitim Bakanlığı Yayını, İstanbul 1966.
- Özcan Demirel, Esed Yağcı, “Eğitim, Öğretim Teknolojisi ve İletişim”, Öğretim Teknolojileri ve Materyal Tasarımı, edit: Özcan Demirel, Eralp Altun, Pegem Akademi Yayınları, 7. Baskı, 2012.
- Özcan Demirel, Öğretim İlke ve Yöntemleri Öğretme Sanatı, 19. Baskı, Pegem Akademi, Ankara 2012.
- Özcan Demirel, Planlamadan Değerlendirmeye Öğretme Sanatı, Pegem Yayıncılık, Ankara 2000.
- Ragıb Isfahani, el-Müfredat fi ğaribi’l-kur’an, Daru’l-ma’rife, 3. Baskı, Beyrut-Lübnan, 2001.